

Sociale Wetenschappen verschijnt vier maal per jaar in een omvang van ca. 70 bladzijden.

Redactie

Prof. dr. P. Ester, prof. dr. J. Hagenaars, dr. ing. W. van Oorschot, prof. dr. K. Sanders, prof. dr. J.J. Schippers, prof. dr. P. van Seters, dr. B. Steijn, prof. dr. T. Willemsen, dr. A. Wilthagen, prof. dr. M.A. Zwanenburg

Redactie-voorzitter

Prof. dr. P. van Seters

Redactie-secretaris

Dr. ing. W. van Oorschot

Redactie-penningmeester

Drs. M. van Ieperen

Redactie-assistente

M. de Vries

Bijdragen

Artikelen en overige stukken voor de redactie bestemd gelieve men te richten aan dr. ing. W. van Oorschot, kamer S180, Katholieke Universiteit Brabant, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg, <W.v.Oorschot@kub.nl>. Zie voor auteursinstructies de binnenkant van het achterblad of <socialewetenschappen.kub.nl>.

Administratie

Alle correspondentie over abonnementen, adressen, advertenties en losse nummers gelieve men te richten aan: Administratie Sociale Wetenschappen, t.a.v. mw. A. Booi, Gianotten Drukkerij, Postbus 9228, 5000 HE Tilburg, tel. 013-5425050; fax 013-5359175.

De abonnementsprijs bedraagt voor binnen- en buitenland f 75,- per jaar. Een studentabonnement kost f 60,-. Een abonnement voor bedrijven, instellingen e.d. bedraagt f 105,-. De prijs voor losse nummers is f 20,- + f 5,- verzend- en administratiekosten. Leden van de Nederlandse Sociologische Vereniging krijgen een korting van f 10,- op het abonnement.

Men abonneert zich voor de gehele jaargang, met vooruitbetaling van het abonnementsgeld. Abonnees die voor oktober van de lopende jaargang niet hebben opgezegd, worden geacht hun abonnementen te willen continueren.

Alle betalingen dienen te geschieden aan:

De penningmeester Stichting Tijdschrift Sociale Wetenschappen te Tilburg. Postbank (giro) 207522. Indien men het abonnementsgeld betaalt voor een ander, gelieve dan duidelijk diens naam, adres en adm. nummer te vermelden ter vermijding van dubbele incasso.

ISBN 0037-8077

INHOUDSOPGAVE

Pag.

Matthijs Kalmijn, Paul M. de Graaf, Marjolein I. Broese van Groenou en Pearl A. Dykstra Oorzaken en gevolgen van echtscheiding: Een landelijk onderzoek onder gehuwde en gescheiden mensen in Nederland.....	1
Paul M. de Graaf en Matthijs Kalmijn Scheidingsmotieven in Nederland sinds de jaren vijftig.....	16
Matthijs Kalmijn, Paul M. de Graaf en Anne-Rigt Poortman Werk en echtscheiding: de interactie van economische en culturele invloeden.....	34
Jacques P.G. Janssen Partnerselectie, heterogamie en echtscheiding.....	53
Anne-Rigt Poortman en Tineke Fokkema Economische gevolgen van echtscheiding voor mannen en vrouwen in Nederland, 1949-1998.....	69
Lissy Terhell, Marjolein Broese van Groenou en Theo van Tilburg Verschillen in het steunnetwerk en de sociale participatie van gescheiden mannen en vrouwen.....	93
Tineke Fokkema en Pearl A. Dykstra Verschillen in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen in Nederland: op zoek naar een verklaring.....	115
Tamar Fischer en Paul M. de Graaf Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen; negatieve gevolgen of schijnverbanden?	138

Verschillen in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen in Nederland: op zoek naar een verklaring

Tineke Fokkema en Pearl A. Dykstra*

Abstract

Past research consistently finds that divorced women are more depressed than their married counterparts. The objective of this study was to find out how the marital status difference in female depression can be explained for the case of the Netherlands. Three alternative hypotheses were formulated: (1) divorce as crisis — a temporary stress situation after a recent divorce, (2) social selection — depressed women are more likely to go through a divorce and less likely to remarry, and (3) social causation — divorced women are more depressed because separation is accompanied by negative changes in several other life domains. Data on 1161 women from the SIN study, aged 30-75 years, were used: 665 women living with a partner and 496 single, divorced women. Our results largely support the social causation hypothesis. More specifically, the negative economic consequences of a divorce and the higher likelihood of having financial problems largely account for the higher depression rate among divorced women in the Netherlands.

1 Inleiding

Het lijkt een universeel verschijnsel te zijn dat echtscheiding en depressiviteit met elkaar samenhangen en met name onder vrouwen. Immers, tal van (inter)nationale studies hebben laten zien dat gescheiden personen in het algemeen en gescheiden vrouwen in het bijzonder gemiddeld depressiever zijn dan hun gehuwde seksegenoten (e.g. Kitson & Morgan, 1990; Bebbington, 1996; Bracke, 1998). In tegenstelling tot Nederland echter, zijn in het buitenland reeds verscheidene pogingen ondernomen om deze verschillen in depressie te verklaren (e.g. Aseltine & Kessler, 1993; Horwitz *et al.*, 1996; Lorenz *et al.*, 1996; Bracke, 1998; Hope *et al.*, 1999).¹ Hoewel deze studies op verschillende landen betrekking hebben (waaronder België, Engeland en Amerika) en qua onderzoekopzet nogal van elkaar verschillen, komt men veelal toch tot dezelfde bevinding: het gegeven dat gescheiden vrouwen veel meer dan gehuwde vrouwen depressieve klachten vertonen, kan voor een aanzienlijk deel worden toegeschreven aan hun slechtere financiële situatie. Andere factoren, waaronder een (potentieel) kleiner steunnetwerk en een slechtere mentale gezondheid, blijken veel minder tot de verklaring bij te dragen dan op grond van theoretische

* Beide auteurs zijn werkzaam bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag. Het onderzoek voor deze publicatie is verricht in het kader van het project 'De gevolgen van echtscheiding voor de ouderdom' binnen het onderzoeksprogramma 'Oorzaken en gevolgen van echtscheiding in Nederland sinds de jaren veertig' dat gefinancierd wordt door NWO (subsidienummer 510-05-605). Een eerdere versie van dit artikel is gepresenteerd op het British Society for Population Studies/Nederlandse Vereniging voor Demografie-congres 'Population Studies in Britain and the Netherlands', Utrecht, 31 augustus-1 september 2000. De auteurs danken de leden van het SIN(Scheiding in Nederland)-seminar en de anonieme referent voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Correspondentie: Tineke Fokkema, NIDI, Postbus 11650, 2502 AR Den Haag; e-mail: fokkema@nidi.nl.

overwegingen vermoed zou kunnen worden. Een substantieel deel van het verschil in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen blijft ten slotte onverklaard.

Ter argumentatie voor het gevonden sterke verband tussen de minder riant financiële positie van gescheiden vrouwen enerzijds en hun verhoudingsgewijs hoge mate van depressiviteit anderzijds, wordt allereerst gewezen op de forse inkomensachteruitgang na echtscheiding waarmee vooral vrouwen te maken krijgen. Zo laten Amerikaanse onderzoeken zien dat enkele jaren na een scheiding vrouwen er gemiddeld 20 tot 30 procent in huishoudensinkomen op achteruit zijn gegaan, na correctie voor de gezinsomvang en -samenstelling (Duncan & Hoffman, 1985; Cooney, 1993; Stroup & Pollock, 1994; Uhlenberg, 1994). Weliswaar blijkt een deel van de gescheiden mannen er ook in inkomen op achteruit te gaan, maar hun financiële bestedingsruimte bereikt al snel weer het oude niveau. Voorts wordt gewezen op de moeilijkheid voor gescheiden vrouwen om na verloop van tijd aan de financiële terugslag te ontsnappen. Naast hertrouw wordt arbeidsparticipatie vaak genoemd als ontsnappingsmogelijkheid. Niet iedere vrouw is echter in staat deze weg (op financieel succesvolle wijze) te bewandelen: een deel van de gescheiden vrouwen lukt het niet om een plek op de arbeidsmarkt te bemachtigen en van de gescheiden vrouwen die wel betaalde arbeid verrichten, bevindt zich een groot deel in de laagste inkomenssegmenten van de arbeidsmarkt. Loopbaanonderbrekingen, geringe werkervaring, weinig en verouderde diploma's, en een beperkte beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt vanwege de dagelijkse zorg voor kinderen zijn hier debet aan.

Betekent de grote consensus in de bovengenoemde buitenlandse studies dat dezelfde conclusie naar de Nederlandse situatie mag worden doorgetrokken? Met andere woorden, zijn de gescheiden vrouwen ook in Nederland depressiever dan hun gehuwde seksegenoten omdat zij vooral in slechtere financiële omstandigheden verkeren? Deze vraag kan op voorhand noch worden bevestigd noch worden ontkend. In een aantal opzichten verschilt Nederland namelijk van andere Europese landen. Ten eerste heeft in Nederland het kostwinnersmodel —man werkt buitenshuis, vrouw zorgt voor huis en haard— veel langer dan in de rest van Europa overheerst. Dientengevolge behoorde de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen lange tijd tot de laagste van de EU (SCP, 2000). Inmiddels zijn de hoogtijdagen van het kostwinnersmodel ook in Nederland voorbij. Met name in de afgelopen vijftien jaar is het aantal buitenshuis werkende vrouwen sterk toegenomen zodat de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen momenteel niet meer achterloopt bij andere Europese landen. Deze snelle inhaalslag lijkt echter misschien indrukwekkender dan die in werkelijkheid is. Ongeveer een kwart van de huidige Nederlandse vrouwen verlaat nog altijd de arbeidsmarkt voordat of omdat het eerste kind is geboren; nog eens 15 procent verlaat de arbeidsmarkt na de geboorte van het tweede kind (Boelens, 1998; Steenhof, 2000). Weliswaar treedt een flink deel (60 procent van de hoger opgeleide vrouwen en 40 procent van de lager opgeleiden) later weer in, maar door de langdurige arbeidsonderbreking betreft dit vaak een parttime baan in de lagere inkomenssegmenten van de arbeidsmarkt.

Een tweede verschil tussen Nederland en de andere Europese landen is het arbeidsmarktgedrag van de wel doorwerkende moeders. Terwijl in de rest van Europa moeders met kleine kinderen veelal voltijds blijven werken en gebruikmaken van familiale dan wel professionele hulp voor de zorg van de kinderen, verruilen hun Nederlandse lotgenoten massaal hun fulltime baan voor een (kleine) parttime

baan om overbelasting te voorkomen (Van der Vinne, 1998; Visser, 1999; Wierda, 1999; SCP, 2000). Het aandeel van mannen in onbetaalde arbeid is immers niet evenredig gestegen met de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen: nog immer rust het leeuwendeel van de zorgtaken thuis op de schouders van de vrouw (Van der Lippe, 1993, 1997; Van den Broek *et al.*, 1999; Keuzenkamp & Oudhof, 2000). Verder behoort het niet tot de Nederlandse cultuur om een groot deel van de zorg voor kinderen uit handen te geven en is de vraag naar kinderopvang vele malen groter dan het aanbod (Keuzenkamp, 2000; SCP, 2000).

In de meeste Nederlandse gezinnen is dus sprake van hooguit een anderhalf-verdienerssituatie: de man wordt op het moment dat er kinderen komen de hoofdkostwinner, de vrouw blijft parttime werken en neemt het grootste deel van de zorgtaken op zich. Gezien deze gebruikelijke taakverdeling is het niet verwonderlijk dat in 1995 slechts 20 procent van de Nederlandse vrouwen met een partner en kinderen jonger dan twaalf jaar economisch zelfstandig bleek te zijn (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1999), terwijl in 1991 bijna de helft (48 procent) van de gehuwde vrouwen volledig financieel afhankelijk was van hun man (Berkel & De Graaf, 1996). Ook in Nederland loopt dus een groot deel van de gehuwde vrouwen het risico om bij een eventuele scheiding fors in inkomen achteruit te gaan. Verschillende Nederlandse inkomens- en armoedestudies onderschrijven dit risico (Hooghiemstra & Niphuis-Nell, 1993; CBS, 1994; Klaus & Hooijmeijer, 1994; Muffels *et al.*, 1995, 1998; Hooghiemstra & Knijn, 1997; Fokkema & Van Solinge, 2000; Poortman, 2000).

Nederland steekt echter op een ander punt in gunstige zin af: het sociale zekerheidsstelsel is hier verhoudingsgewijs zeer goed. Een ieder die om welke reden dan ook niet in staat is in zijn of haar eigen levensonderhoud te voorzien, ontvangt een uitkering. Zo ook gescheiden vrouwen die geen werk hebben of slechts een kleine deeltijdbaan. Zij kunnen een beroep doen op de Algemene Bijstandswet die in 1965 is ingevoerd. Ofschoon de uitkering die zij ontvangen het verlies aan inkomen van de ex-partner meestal niet compenseert, garandeert het wel, in tegenstelling tot hetgeen in vele andere landen het geval is, een sociaal bestaansminimum.

Op basis van het voorgaande mag worden verwacht dat het verband tussen depressie van gescheiden vrouwen en hun financiële situatie minder sterk in Nederland zal zijn dan in andere (Europese) landen. Hoewel ook Nederlandse vrouwen er vaak financieel flink op achteruitgaan na een echtscheiding, is er een financieel vangnet waarop zij terug kunnen vallen. Als gevolg zou de kans minder groot zijn dat gescheiden vrouwen in Nederland met vergelijkbare financiële problemen worden geconfronteerd als degenen in andere (Europese) landen. Recentelijk is door ons nagegaan of de relatie inderdaad in Nederland minder sterk is. We hebben een verklarend onderzoek verricht naar de verschillen in depressie tussen Nederlandse gehuwde en gescheiden vrouwen. Het in 1998 gehouden survey 'Scheiding in Nederland' (SIN98) bood daartoe een uitstekende mogelijkheid. Door een oversampling van personen die in het verleden een echtscheiding hebben meegemaakt, is het aantal recent en niet recent gescheiden vrouwen in dit survey voldoende groot om hun situatie met die van gehuwde vrouwen te vergelijken. De centrale onderzoeksvraag luidt als volgt: welke factoren dragen bij tot de verklaring dat gescheiden vrouwen in Nederland depressiever zijn dan gehuwde vrouwen?

2 Verklaringen

Waarom zijn gescheiden vrouwen gemiddeld depressiever dan gehuwde vrouwen? In de literatuur worden verschillende verklaringen aangedragen. Echtscheiding als *crisis* is een eerste verklaring (Booth & Amato, 1991; Lorenz *et al.*, 1997). Beëindiging van het huwelijk is een zeer ingrijpende gebeurtenis in iemands leven. Dit geldt niet alleen voor hen die al dan niet onverwachts door hun echtgenoot in de steek worden gelaten. Voor degenen die een verdere voortzetting van het huwelijk niet wensen, zal de scheiding weliswaar een zekere opluchting en nieuwe vrijheden met zich meebrengen, maar ook onzekerheid en spanningen. Zo is een tijdelijke desorientatie en noodzaak tot herpositionering vrijwel onontkoombaar: men wordt na de echtscheiding op zichzelf teruggeworpen, de dagelijkse bezigheden komen in een ander daglicht te staan, levensdoelen en -wijze dienen te worden herzien, en bepaalde taken die men tijdens de huwelijksjaren vervulde, verdwijnen van de ene op de andere dag (zoals het onderhouden van sociale contacten met de schoonfamilie voor een groot deel van de vrouwen), terwijl men aan de andere kant opeens taken moet oppakken die tijdens het huwelijk op de schouders van de ex-partner rustten. Verder is de echtscheiding geenszins rond wanneer definitief is besloten uit elkaar te gaan. Tal van formele zaken dienen nog met de ex-partner te worden afgewikkeld. Hierbij valt te denken aan de verdeling van huis en inboedel, het voogdijschap en de omgangsregeling met de kinderen, alsmede de hoogte van de alimentatie. Als de twee partijen niet snel tot een gelijk komen, volgt er een vaak slepend proces via de rechtbank. Regelmatig doen zich hierbij onaangename taferelen voor, zoals het over en weer maken van verwijten, pogingen tot het uitspelen van de kinderen, verbaal geweld en soms ook fysiek geweld. Bovengenoemde zaken gaan doorgaans gepaard met twijfels, angsten, irritaties en frustraties. Verondersteld wordt dat deze een negatieve uitwerking hebben op de gemoedstoestand. Na een periode van twee jaar blijken de meeste gescheiden personen echter de formele afwikkeling grotendeels rond te hebben en enigszins gewend te zijn aan 'een leven zonder ex' (Wegelin, 1990). Op grond hiervan kan de verwachting worden uitgesproken dat de hoge mate van depressie bij gescheiden vrouwen slechts van tijdelijke aard is. De vergelijking van gehuwde vrouwen en hun seksegenoten die al geruime tijd zijn gescheiden, zou geen grote verschillen in depressiviteit moeten opleveren.

Voor de overige verklaringen voor de relatie tussen echtscheiding en depressiviteit wordt gebruik gemaakt van één van de twee volgende modellen: 'social selection' en 'social causation' (Goldman, 1993; Horwitz *et al.*, 1996; Waldron *et al.*, 1996). Het verschil tussen de twee modellen betreft de veronderstelde richting van de relatie echtscheiding-depressiviteit. In het eerste model, de 'social selection', is depressiviteit de oorzaak en echtscheiding het gevolg. In algemene termen wordt verondersteld dat iemands huwelijksgeschiedenis mede wordt bepaald door zijn of haar gezondheid. Zo zouden minder gezonde personen, in fysieke of mentale zin, minder vaak in het huwelijk treden dan personen die over een goede gezondheid beschikken. Minder gezonde personen die desondanks toch trouwen, zouden minder in staat zijn hun huwelijk in stand te houden. Hetzelfde geldt voor de personen die pas na de huwelijksvoltrekking problemen krijgen met hun gezondheid. Tot slot zouden gescheiden personen met gezondheidsproblemen minder kans hebben om te hertrouwen. Het 'social selection' model suggereert derhalve dat verschillen in depres-

siviteit tussen gehuwde en gescheiden vrouwen zijn toe te schrijven aan verschillen in hun eerdere gezondheidstoestand.

In het 'social causation' model daarentegen, ligt het primaat bij de echtscheiding. In tegenstelling tot de eerstgenoemde oorzaak, echtscheiding als crisis, is het echter niet het scheiden zelf dat een hoge mate van depressiviteit teweegbrengt. Naast de eerste verwerking van het verlies van de partner en het verloop van de echtscheidingsprocedure, heeft de scheiding nadelige veranderingen op tal van andere levenssterreinen tot gevolg. Het zijn deze zogenoemde intermediaire factoren die volgens het 'social causation' model een negatieve uitwerking hebben op iemands gemoedstoestand.

Een van de belangrijkste negatieve gevolgen van echtscheiding is, vooral voor vrouwen, van *financiële* aard: vele gescheiden vrouwen krijgen namelijk te maken met een forse *inkomensachteruitgang*. De voornaamste oorzaken hiervan zijn reeds in de inleiding besproken. Naast de economische gevolgen van echtscheiding wordt ook vaak gewezen op de nadelige veranderingen die zich kunnen voordoen op *relationeel* gebied. Daarbij richt de aandacht zich vooral op de vermoedelijke *afname* van de hoeveelheid *ontvangen steun*, zowel op het emotionele als op het praktische vlak. Dit vermoeden wordt ingegeven door het feit dat scheiding vaak gepaard gaat met een verlies aan (intensiteit van) sociale relaties. Voor de onderzochte gescheidenen in de studie van Broese van Groenou (1991) bijvoorbeeld blijkt dat binnen ongeveer één tot anderhalf jaar na de scheiding het contact met gemiddeld 44 procent van de leden uit het huwelijksnetwerk is verbroken; 32 procent van de gescheidenen heeft zelfs meer dan de helft van dat netwerk verloren. Scheiding betekent per definitie het verlies van de partner, de persoon waarvan in de literatuur bekend is dat deze de belangrijkste steungever is (Gove & Shin, 1989; De Jong Gierveld & Van Tilburg, 1989). Relaties met leden van de schoonfamilie lopen daarnaast het grootste gevaar na de huwelijksontbinding te verdwijnen. Een uitzondering hierop betreft de eventuele schoonouders: het contact met hen zal in het algemeen gecontinueerd worden wanneer kinderen bij de echtscheiding zijn betrokken, hoewel de intensiteit ervan veelal zal verminderen (Johnson, 1988; Dykstra, 1997). Voorts zal een deel van de gezamenlijke vrienden van het toneel verdwijnen. Immers, ter voorkoming dat deze vrienden tussen twee vuren in komen te zitten, kiezen zij meestal voor behoud van contact met één van de twee partijen. Tot slot zal het contact worden verbroken dan wel in frequentie afnemen met de eigen familieleden die de scheiding afkeuren. Een mogelijk tweede gevolg van echtscheiding op het relationele vlak is het *verlies* aan *sterke emotionele banden*. De partnerrelatie draagt normaliter verschillende dimensies in zich, waaronder intimiteit en affectie, verantwoordelijkheidsgevoel en de mogelijkheid om voor anderen iets te betekenen. Deze dimensies kunnen doorgaans niet tegelijkertijd of met eenzelfde intensiteit bij andere relatietypen worden gevonden (Van Tilburg, 1988; Dykstra, 1990). Een uitzondering hierop betreft de relatie met eigen kinderen in het algemeen en jonge kinderen in het bijzonder (Hoffman & Hoffman, 1973; Weiss, 1974; Secombe, 1991; Woollett, 1991). Uit eerder echtscheidingsonderzoek is echter bekend dat kinderloze echtparen de grootste kans hebben te scheiden, gevolgd door ouders van wie de kinderen het ouderlijk huis reeds hebben verlaten (Manting, 1993; Fokkema & Liefbroer, 1999). Niet alle gescheiden vrouwen zijn derhalve in staat het verlies van de

relatie met de partner tot op zekere hoogte te compenseren via het contact met de eigen kinderen.

Een mogelijk laatste gevolg van echtscheiding betreft een negatieve verandering op het *residentiële* vlak. Scheiding betekent doorgaans dat één of beiden de gezamenlijke woning verlaten. Ofschoon diepgaand onderzoek naar de door echtscheiding veranderende woonomstandigheden tot dusverre ontbreekt, is het aanneemelijk te veronderstellen dat de vertrekkende partij veelal te maken zal krijgen met een *daling* in *woonkwaliteit*. Zo zal de woning die wordt betrokken eerder kleiner dan groter en eerder minder dan meer geriefelijk zijn.

De drie verklaringen kunnen kort worden samengevat in de volgende hypothesen: gescheiden vrouwen zijn gemiddeld depressiever dan gehuwde vrouwen omdat

- H1 recent gescheiden vrouwen in een stressvolle situatie verkeren (*crisis*);
- H2 vrouwen met psychische problemen vaker scheiden en minder vaak hertrouwen (*social selection*); en/of
- H3 gescheiden vrouwen in minder gunstige economische, relationele en residentiële omstandigheden verkeren dan gehuwde vrouwen (*social causation*).

In deze studie zal worden nagaan in hoeverre deze hypothesen empirisch worden ondersteund in de Nederlandse situatie. Alvorens tot de resultaten over te gaan, zal in de volgende paragraaf eerst de gebruikte dataset en de operationalisatie van de opgenomen variabelen worden uiteengezet.

3 Data en meetinstrumenten

De hypothesen worden getoetst met gegevens afkomstig uit het onderzoeksprogramma *Scheiding in Nederland* (SIN98). In het kader van dit programma zijn in 1998 face-to-face interviews gehouden met 2346 personen in de leeftijd van 30 tot 75 jaar. Zij vormden een gestratificeerde steekproef van personen naar één van de volgende drie groepen: (a) voor het eerst gehuwden; (b) gescheidenen die niet zijn hertrouwd; en (c) gescheidenen die wel zijn hertrouwd. De steekproef is getrokken uit de bevolkingsregisters van negentien gemeenten, verspreid over Nederland en variërend naar mate van stedelijkheid. Meer informatie over de steekproeftrekking en representativiteit is te vinden in Kalmijn *et al.* (2000).

Er is informatie ingewonnen over het aantal keren dat de respondenten gehuwd zijn geweest of minstens drie jaar met een partner hebben samengewoond en of zij op het tijdstip van het interview (on)gehuwd samenwonen. Op grond van deze informatie zijn de respondenten voor de onderhavige analyses gegroepeerd naar één van de volgende twee categorieën: (1) gehuwden en ongehuwd samenwonenden, al dan niet voor de eerste keer en (2) alleenstaanden die ooit één of meer echtscheidingen hebben meegemaakt. Dit artikel beperkt zich tot de vrouwen uit de steekproef. Het betreft in totaal 1161 vrouwen voor wie de gegevens op alle relevante variabelen beschikbaar waren, onder wie 496 (43 procent) alleenstaanden en 665 (on)gehuwd samenwonenden.

Depressiviteit, de afhankelijke variabele in deze studie, is gemeten met behulp van de CES-D (Center for Epidemiologic Studies-Depression) schaal. Deze schaal is ontwikkeld ter bepaling van de huidige gemoedstoestand en is een van de meest gebruikte en wereldwijd geaccepteerde meting voor depressie, vooral van-

wege zijn hoge betrouwbaarheid en validiteit (Radloff, 1977; Mirowsky & Ross, 1989) en sterke samenhang met andere depressiemetingen (Lewinsohn *et al.*, 1991). Om een indruk te krijgen van de intensiteit van iemands huidige depressiviteit, worden aan een persoon twintig items voorgelegd met de vraag in welke mate de betrokkene daar de afgelopen week mee te maken heeft gehad. De items (zie Tabel 2) beschrijven gevoelsstemmingen en symptomen die onder de bevolking veel voorkomen. Vier factoren kunnen worden onderscheiden (Radloff, 1977): (1) depressief gevoel (items 3, 6, 9, 10, 14, 17 en 18), (2) positief gevoel (items 4, 8, 12 en 16), (3) somatiek en remming (items 1, 2, 5, 7, 11, 13 en 20), en (4) interpersoonlijk (items 15 en 19). De eerste factor omvat het grootste aantal ernstige symptomen en gevoelsstemmingen. De antwoordcategorieën waaruit gekozen kan worden, zijn: (0) zelden of nooit, (1) soms, (2) vaak, en (3) altijd of bijna altijd. Sommatie van het antwoord op elke item, waarbij de antwoorden op de vier positief geformuleerde items (factor 2) eerst dienen te worden omgecodeerd, levert een schaal score op die van 0 tot 60 loopt. Een hogere score op de schaal geeft aan dat er meer, of ernstiger symptomen zijn. Meestal wordt een score van 16 of meer aangehouden als grens waarboven de kans op een klinisch relevante depressie groot is (Beekman *et al.*, 1994). In het onderhavig onderzoek zijn de verklarende analyses allereerst uitgevoerd met de continue variant van de totale depressieschaal als de afhankelijke variabele (Cronbach's $\alpha=0,87$). Vervolgens zijn de analyses herhaald met gebruikmaking van uitsluitend de zeven items behorende tot de eerste factor (depressief gevoel). De voornaamste reden daartoe was na te gaan in hoeverre de uitkomsten variëren met de zwaarte van de depressiemeting. Aangezien de uitkomsten van de twee analyses nauwelijks van elkaar blijken te verschillen, beperkt de presentatie zich tot de eerste.

Huwelijkse staat. Het hoofdonderzoek in deze studie is of vrouwen op het moment van het interview alleenstaand waren of met een partner samenleefden. Gezien de steekproef hebben alle alleenstaande vrouwen één of meer huwelijken gekend die door een scheiding zijn verbroken. We spreken derhalve over gescheiden vrouwen. De vrouwen met een partner verkeren in een huwelijk of een samenwoonrelatie. In deze studie wordt echter geen speciale aandacht besteed aan het type relatie en om redenen van eenvoud spreken we in beide gevallen over gehuwde vrouwen. In de analyses zal het onderscheid tussen de gehuwde en gescheiden vrouwen worden weergegeven met de dichotome variabele *gescheiden* (0=nee; 1=ja). In de beschrijvende analyses zal binnen de groep gehuwde vrouwen verder een vergelijking worden gemaakt tussen degenen die voor de eerste keer in hun leven met een partner samenleven (de eerst-gehuwden, $n=249$) en degenen die dat vaker hebben meegemaakt (de hertrouwen, $n=416$). Doel van deze vergelijking is na te gaan in hoeverre, volgens verwachting, de hogere mate van depressiviteit van gescheiden vrouwen na hertrouw is verdwenen. Bij de groep gescheiden vrouwen, tot slot, zal de duur van de scheiding² in de analyse worden betrokken. Voornaamste reden daartoe betreft toetsing van de eerste verklaring: echtscheiding als crisis. Twee categorieën zullen daarbij worden onderscheiden: vrouwen die niet langer dan twee jaar zijn gescheiden (recent gescheidenen, $n=51$) en vrouwen van wie het huwelijk meer dan twee jaar is ontbonden (niet-recent gescheidenen, $n=445$). In de analyse zal dit onderscheid worden weergegeven met de dichotome variabele *recent gescheiden* (0=nee; 1=ja).

Selectie. Zoals eerder is opgemerkt is selectie één van de mogelijke verklaringen voor het gegeven dat gescheiden vrouwen gemiddeld depressiever zijn dan gehuwde vrouwen: personen met depressieklachten lopen een verhoogd risico te scheiden en hebben een minder grote kans te hertrouwen. In de analyses zal dit worden getoetst door te controleren voor eerdere depressieverschillen tussen de gehuwde en gescheiden vrouwen. In het SIN-onderzoek is aan de respondenten de vraag gesteld of zij ooit in het verleden langdurig (drie maanden of langer) onder behandeling zijn geweest bij een maatschappelijk werker, psycholoog of psychiater en zo ja, op welke leeftijd dit voor het eerst is geweest. Op basis van deze informatie zijn de twee dichotome variabelen *psychische problemen vóór eventuele scheiding* en *psychische problemen na eventuele scheiding* gecreëerd, die de waarde 1 aannemen als de vrouw in desbetreffende periode onder dergelijke behandeling is geweest en de waarde 0 als dit niet het geval is. Opgemerkt dient te worden dat met deze twee retrospectieve maten slechts een beperkt beeld wordt verkregen van de eventuele psychische problemen in het verleden. Zo blijft onbekend waarvoor, hoe vaak en hoe lang een behandeling is ondergaan. Bovendien zijn door de vraagstelling alleen die vrouwen geselecteerd die voor hun psychische problemen professionele hulp hebben gezocht. Ten slotte ontbreekt de garantie dat alle respondenten een eerlijk antwoord hebben gegeven. Immers, het is voor vele mensen niet eenvoudig om toe te geven dat zij ooit langdurig onder psychische behandeling zijn geweest. Bij de gepresenteerde resultaten dient hiermee rekening te worden gehouden.

Economische omstandigheden. Verschillende variabelen zijn gebruikt om de economische status te meten. De eerste variabele is het netto *huishoudensinkomen* per maand. Wat het eigen inkomen van de respondent betreft, is informatie ingewonnen over de maandelijks inkomsten die zij ontvangt uit een viertal bronnen: arbeid of onderneming, sociale uitkering, alimentatie en overige bronnen. Aan respondenten met een partner is tevens gevraagd naar het totale maandelijks inkomen van de partner. Er is niet naar exacte inkomens gevraagd maar naar inkomensklassen, lopend van 'f0-100,-' tot 'f7.500,- of meer'. Ter bepaling van het huishoudensinkomen zijn de inkomsten van de respondent en het inkomen van de eventuele partner gesommeerd. Hiertoe zijn de opgegeven inkomens binnen iedere categorie gelijkgesteld aan de mediane waarde in desbetreffende categorie. Inkomens boven f7.500,- zijn gefixeerd op f7.500,-. Voor een eerlijke onderlinge vergelijking tussen gehuwde en gescheiden vrouwen, zijn de huishoudensinkomens gecorrigeerd voor de huishoudgrootte, resulterend in gestandaardiseerde huishoudensinkomens.³ De tweede variabele betreft *financiële problemen*. Aan de respondenten is gevraagd of zij in het afgelopen jaar wel eens te maken hebben gehad met de volgende zes items: (1) moeite hebben de eindjes aan elkaar te knopen, (2) kapotte spullen niet snel kunnen vervangen, (3) geld moeten lenen voor noodzakelijke uitgaven, (4) achterstand met betalen van huur/hypotheek of gas/water/licht, (5) schuldeisers/deurwaarder aan de deur gehad, en (6) financiële steun gehad van vrienden of familie. De antwoorden hierop (0=niet; 1=wel) zijn vervolgens gesommeerd. De score op deze schaal bedraagt minimaal 0 en maximaal 6, met een betrouwbaarheid van 0,70 (Cronbach's α). Tot slot zijn de volgende twee dichotome variabelen opgenomen: *bezit eigen huis*⁴ (0=nee; 1=ja) en het verrichten van *betaalde arbeid* (0=nee; 1=ja).

Relationele omstandigheden. Om een beeld te krijgen van het aantal steunrelaties waarover de respondenten beschikken en het type steun dat in deze relaties wordt uitgewisseld, is aan de respondenten gevraagd die personen te noemen met wie zij in het afgelopen jaar hun persoonlijke problemen hebben besproken en van wie zij in het afgelopen jaar hulp bij praktische problemen hebben gekregen. Maximaal vijf personen konden bij ieder van de items worden genoemd. De partner en kinderen jonger dan achttien jaar behoorden hier niet bij teneinde de vergelijkbaarheid tussen gehuwden en gescheidenen te vergroten. Op basis hiervan zijn de twee variabelen *emotionele ondersteuning* en *instrumentele ondersteuning* (bereik: 0-5) geconstrueerd. Voorts zijn twee dichotome variabelen opgenomen ter weerspiegeling van de aanwezigheid van sterke emotionele banden buiten de eventuele partner om: *jongste kind thuis 0-12 jaar* en *jongste kind thuis 13 jaar of ouder*. Verondersteld wordt dat de emotionele banden het sterkst zijn wanneer het jongste kind nog niet de basisschool heeft doorlopen. De vrouwen die (nog) kinderloos zijn of van wie de kinderen het ouderlijk huis reeds hebben verlaten, vormen de referentiegroep.

Residentiële omstandigheden. De woonkwaliteit is gemeten aan de hand van twee variabelen: *type woning* en *bezettingsgraad*. Zes woontypen zijn onderscheiden, gerangschikt naar woongerief: (1) flat, boven- of benedenwoning zonder tuin, (2) benedenwoning met tuin, (3) rijtjeshuis of tussenwoning met kleine tuin, (4) rijtjeshuis of tussenwoning met grote tuin, (5) twee-onder-één-kap, hoekhuis, en (6) vrijstaand huis. De variabele bezettingsgraad is gemeten door het aantal personen in een huishouden te delen door het aantal kamers in de woning. Hoe hoger de score op deze variabele des te hoger de bezettingsgraad.

In Tabel 1 staan beschrijvende gegevens van elk van de onafhankelijke variabelen vermeld. De belangrijkste verschillen tussen gehuwde en gescheiden vrouwen zullen tijdens de bespreking van de resultaten van de verklarende analyses aan de orde komen.

Tabel 1: Beschrijvende kenmerken van de respondenten

	Gehuwde vrouwen (n=665)	Gescheiden vrouwen (n=496)
<i>Psychische problemen in het verleden</i>		
Voor eventuele scheiding (% ja)	11,0	19,2
Na eventuele scheiding (% ja)	6,9	11,1
<i>Economische omstandigheden</i>		
Aantal financiële problemen (%)		
0	81,8	53,6
1	9,6	16,7
2+	8,6	29,6
Gestandaardiseerd huishoudensinkomen (gemiddelde)	2642	1865
Bezit eigen huis (% ja)	59,5	25,8
Betaalde arbeid (% ja)	57,4	54,6
<i>Relationele omstandigheden</i>		
Emotionele ondersteuning (gemiddeld aantal steungevers)		
	1,8	2,3
Instrumentele ondersteuning (gemiddeld aantal steungevers)		
	1,0	1,2
Jongste kind thuis 0-12 jaar (% ja)	34,3	14,1
Jongste kind thuis 13 jaar of ouder (% ja)	21,5	23,2
<i>Residentiële omstandigheden</i>		
Type woning (%)		
flat, boven/benedenwoning zonder tuin	18,6	42,5
benedenwoning met tuin	6,6	8,3
rijtjeshuis/tussenwoning met kleine tuin	27,1	28,4
rijtjeshuis/tussenwoning met grote tuin	12,8	7,5
twee-onder-één/hoekhuis	17,1	8,9
vrijstaand huis	17,7	4,4
Bezettingsgraad (gemiddelde)	0,7	0,5

4 Resultaten

Tabel 2 toont de gemiddelde scores op de afzonderlijke depressie-items en de (vier factoren van de) depressieschaal voor gehuwde en gescheiden vrouwen, waarbij de gehuwden nader zijn uitgesplitst naar type huwelijk (eerste versus vervolghuwelijk). Conform eerdere onderzoeken vertonen gescheiden vrouwen significant meer tekenen van depressiviteit dan gehuwde vrouwen. De gemiddelde score van gescheiden vrouwen op de CES-D schaal bedraagt 12,5 (met een standaardafwijking van 8,3), terwijl die voor gehuwde vrouwen gemiddeld 10,8 (met een standaardafwijking van 7,5) is. Gescheiden vrouwen blijken vooral vaker de meer ernstige vormen van depressieklachten te vertonen (factor 1: depressief gevoel) en minder vaak positief gestemd te zijn (factor 2: positief gevoel) dan hun gehuwde seksegenoten. De verschillen tussen gescheiden en gehuwde vrouwen in de interpersoonlijke sfeer (factor 4) zijn geringer en geen noemenswaardige verschillen doen zich voor in de items die de mate van somatiek en remming (factor 3) weergeven.

Tabel 2: Gemiddelde score op de afzonderlijke depressie-items en de verschillende depressiefactoren voor gehuwde en gescheiden vrouwen

	Eerste huwelijk	Vervolg- huwelijk	P_a	Gehuwd	Gescheiden	P_b
<i>Items</i>						
De afgelopen week						
1. Maakte ik mij zorgen om dingen waarover ik me anders geen zorgen over maak (0-3)	0,60	0,57		0,58	0,62	
2. Had ik geen zin in eten, was mijn eetlust slecht (0-3)	0,24	0,25		0,25	0,36	**
3. Kon ik een neerslachtige stemming niet van mij afschudden, zelfs niet met behulp van mijn familie en vrienden (0-3)	0,36	0,33		0,35	0,42	†
4. Voelde ik mij evenveel waard als andere mensen (0-3)	0,92	0,91		0,94	0,96	
5. Had ik moeite mijn gedachten te houden bij wat ik aan het doen was (0-3)	0,62	0,58		0,59	0,64	
6. Voelde ik mij depressief (0-3)	0,37	0,31		0,33	0,43	**
7. Had ik het gevoel dat alles wat ik deed me moeite kostte (0-3)	0,51	0,52		0,51	0,59	
8. Voelde ik mij hoopvol gestemd over de toekomst (0-3)	1,45	1,37		1,42	1,67	**
9. Vond ik mijn leven een mislukking (0-3)	0,12	0,11		0,12	0,20	**
10. Voelde ik mij angstig (0-3)	0,29	0,28		0,29	0,28	
11. Had ik een onrustige slaap (0-3)	0,65	0,74		0,70	0,66	
12. Was ik gelukkig (0-3)	1,17	1,10		1,12	1,53	**
13. Praatte ik minder dan gewoonlijk (0-3)	0,40	0,39		0,41	0,43	
14. Voelde ik mij eenzaam (0-3)	0,24	0,22		0,23	0,47	**
15. Waren de mensen onvriendelijk (0-3)	0,20	0,20		0,19	0,23	
16. Had ik plezier in het leven (0-3)	1,12	1,19		1,18	1,33	*
17. Moest ik soms huilen (0-3)	0,39	0,38		0,38	0,42	
18. Voelde ik mij bedroefd (0-3)	0,41	0,47		0,45	0,55	**
19. Had ik het gevoel dat de mensen mij niet aardig vinden (0-3)	0,18	0,18		0,15	0,20	*
20. Kon ik maar niet op gang komen (0-3)	0,56	0,58		0,57	0,58	
<i>Factoren</i>						
1. Depressief gevoel (0-21)	2,19	2,10		2,13	2,77	**
2. Positief gevoel (0-12)	4,76	4,62		4,67	5,49	**
3. Somatic en remming (0-21)	3,57	3,64		3,62	3,68	
4. Interpersoonlijk (0-6)	0,37	0,32		0,34	0,44	*
CES-D schaal (0-60)	10,89	10,67		10,75	12,50	**

P_a = eerste huwelijk versus vervolghuwelijk; P_b = gehuwd versus gescheiden
 ** $P < 0,01$; * $P < 0,05$; † $P < 0,10$

De algehele gemoedstoestand van hertrouwen komt overeen met die van eerst-gehuwen. Geen enkel verschil in de twintig depressie-items is statistisch significant. Dit roept direct de volgende vraag op: wat is de oorzaak van de sterkere depressiviteit onder gescheiden vrouwen? Komt het omdat de situatie vlak na de scheiding stressvol is (crisis), omdat depressieve vrouwen vaker scheiden en minder vaak hertrouwen (selectie-effect) of komt het omdat gescheiden vrouwen te maken krijgen met negatieve veranderingen op economisch, relationeel en/of residentieel gebied (causation effect)? Om deze vraag te beantwoorden is een aantal multivariate regressieanalyses uitgevoerd met de mate van depressiviteit via de CES-D schaal als de afhankelijke variabele. Met de reeks van regressievergelijkingen wordt nagegaan welke factoren het bivariate verband tussen echtscheiding en depressiviteit verklaren. De resultaten staan vermeld in Tabel 3. Teneinde de bijdrage tot depressie van de verschillende factoren onderling te vergelijken, staan de coëfficiënten van de factoren gestandaardiseerd weergegeven.

Model 1 bevestigt hetgeen eerder is waargenomen: gescheiden vrouwen zijn gemiddeld depressiever dan gehuwde vrouwen. De hogere mate van depressie bij gescheiden vrouwen lijkt niet van tijdelijke aard te zijn, zo blijkt uit Model 2. Pas gescheidenen rapporteren gemiddeld nagenoeg evenveel depressieklachten als degenen die al meer dan twee jaar geleden zijn gescheiden. Natuurlijk hebben we paneelgegevens nodig om de gevolgen van scheiding in de loop van de tijd te bestuderen. Toch lijken onze cross-sectionele gegevens geen ondersteuning te geven voor de eerste hypothese, namelijk dat de hogere mate van depressiviteit bij gescheiden vrouwen een tijdelijke crisissituatie is waar gescheidenen na de huwelijksontbinding in terecht komen.

Model 3 laat vervolgens zien dat het verschil in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen voor een deel is toe te schrijven aan een selectie-effect. Uit Tabel 1 blijkt dat alleenstaande gescheiden vrouwen vaker dan gehuwde vrouwen psychische problemen in het verleden hebben gekend: 30 procent van de gescheiden vrouwen heeft ooit een psychische behandeling ondergaan ten opzichte van 18 procent van de gehuwde vrouwen. De multivariate analyse toont aan dat dit gegeven gedeeltelijk verantwoordelijk is voor de minder goede mentale gezondheid van gescheiden vrouwen. Vrouwen met eerdere psychische problemen, zowel voor als na een eventuele scheiding, zijn namelijk gemiddeld depressiever. Na toevoeging van de informatie over vroegere psychische problemen, stijgt het verklaarde deel van de variantie significant van 1,1 naar 3,3 procent. Desalniettemin blijft het echtscheidingseffect grotendeels overeind; er zijn derhalve nog andere factoren van belang.

In de Modellen 4 t/m 6 worden vervolgens respectievelijk de economische, relationele en residentiële omstandigheden opgenomen. De gemoedstoestand van gehuwde en gescheiden vrouwen blijkt in hoge mate bepaald te worden door hun economische status, getuige de sterke toename van het verklaarde deel van de variantie in Model 4 (9,2 procent) ten opzichte van Model 3 (3,3 procent). Hoe meer financiële problemen zij hebben, des te groter het aantal depressieve klachten. Voorts blijken gehuwde en gescheiden vrouwen minder tekenen van depressiviteit te vertonen indien zij in het bezit zijn van een eigen huis of betaalde arbeid verrichten. De hoogte van het gestandaardiseerde huishoudensinkomen is de enige economische variabele die geen significante invloed heeft op de gemoedstoestand van gehuwde en gescheiden vrouwen. De oorzaak van deze onverwachte uitkomst is de verhou-

dingsgewijs hoge correlatie van deze variabele met de drie andere economische variabelen. Het gestandaardiseerde huishoudensinkomen hangt wel degelijk significant samen met de mate van depressiviteit —hoe hoger het gestandaardiseerde huishoudensinkomen des te minder het gemiddeld aantal depressieve klachten— maar deze samenhang verdwijnt grotendeels wanneer de overige economische variabelen in de analyse worden betrokken.

Uit Tabel 1 komt naar voren dat de financiële positie van gescheiden vrouwen beduidend minder rooskleurig is dan die van gehuwde vrouwen. Ofschoon gescheiden vrouwen nagenoeg evenzo vaak als hun gehuwde seksegenoten betaalde arbeid verrichten (55 procent ten opzichte van 57 procent), verkeren zij vaker in ongunstige financiële omstandigheden. Terwijl minder dan twee van de tien (18 procent) gehuwde vrouwen het afgelopen jaar financiële problemen hebben gekend, geldt dit voor bijna de helft (46 procent) van de gescheiden vrouwen. Ook de twee andere economische variabelen weerspiegelen de financieel minder gunstige positie van gescheiden vrouwen. Terwijl gehuwde vrouwen gemiddeld ruim f2.500,- per maand te besteden hebben en 60 procent van hen een koopwoning heeft, moeten gescheiden vrouwen gemiddeld per maand met zo'n f1.850,- rondkomen en beschikt slechts 26 procent van hen over een koopwoning. Wanneer met deze verschillen in economische omstandigheden rekening wordt gehouden, blijkt de mate van depressiviteit van gescheiden vrouwen niet langer significant anders te zijn dan die van gehuwde vrouwen. De minder gunstige economische situatie van gescheiden vrouwen vormt dus een belangrijke reden voor het feit dat zij gemiddeld depressiever zijn dan hun gehuwde seksegenoten.

Tabel 3: Determinanten van de mate van depressie voor gehuwde en gescheiden vrouwen (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

Model:	1	2	3	4	5	6	7
Gescheiden (ja)	0,113**	0,111**	0,090**	0,010	0,079*	0,079*	-0,009
<i>Crisis</i>							
Recent gescheiden (ja)		0,007	0,003	0,021	0,014	0,004	0,028
<i>Selectie</i>							
Psychische problemen voor eventuele scheiding (ja)			0,139**	0,115**	0,150**	0,139**	0,121**
Psychische problemen na eventuele scheiding (ja)			0,086**	0,073*	0,087**	0,085**	0,072*
<i>Economische omstandigheden</i>							
Gestandaardiseerd huishoudensinkomen (laag - hoog)				0,010			-0,018
Financiële problemen (weinig - veel)				0,189**			0,192**
Bezit eigen huis (ja)				-0,075*			-0,061†
Betaalde arbeid (ja)				-0,117**			-0,094**
<i>Relationele omstandigheden</i>							
Emotionele ondersteuning (weinig - veel)					-0,054†		-0,025
Instrumentele ondersteuning (weinig - veel)					-0,015*		-0,003
Jongste kind thuis 0-12 jaar (ja)					-0,078		-0,078*
Jongste kind thuis 13 jaar of ouder (ja)					-0,013		-0,031
<i>Residentiële omstandigheden</i>							
Type woning (flat - vrijstaand huis)						-0,037	
Bezettingsgraad (laag - hoog)						0,001	
Adjusted R ²	1,2	1,1	3,3	9,2	3,9	3,2	9,4

** $P < 0,01$; * $P < 0,05$; † $P < 0,10$

Niet alle opgenomen economische variabelen dragen echter hiertoe in dezelfde mate bij, zo blijkt uit Tabel 4 waarin (de procentuele verandering in) het echtscheidingseffect op de mate van depressiviteit staat weergegeven na controle voor scheidingsduur, eerdere psychische problemen en alle overige variabelen afzonderlijk. De grootste bijdrage wordt geleverd door de introductie van respectievelijk financiële problemen en eigen huisbezit: het verschil in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen is met maar liefst de helft (52 procent) respectievelijk een derde (38 procent) gereduceerd en is niet meer significant wanneer uitsluitend met desbetreffende variabele rekening is gehouden. Door te controleren voor het gestandaardiseerde huishoudensinkomen neemt het echtscheidingseffect weliswaar sterk in omvang af, maar het blijft enigszins significant. De introductie van betaalde arbeid, tot slot, blijkt nauwelijks bij te dragen tot een verklaring van de depressieverschillen tussen gehuwde en gescheiden vrouwen vanwege de summiere verschillen in arbeidsdeelname tussen beide groepen vrouwen. Deze resultaten suggereren dat de relatief hoge mate van depressiviteit van gescheiden vrouwen voor het grootste deel is toe te schrijven aan het gegeven dat zij vaker in (grote) financiële problemen verkeren.

Uit Model 5 van Tabel 3, het model waarin naast de scheidingsduur en eerdere psychische problemen de relationele omstandigheden zijn opgenomen, komt allereerst naar voren dat vooral het ontvangen van emotionele steun en de zorg voor één of meer jonge kinderen een positieve uitwerking hebben op de gemoedstoestand

van gehuwde en gescheiden vrouwen. Minder depressieve klachten rapporteren vrouwen wanneer persoonlijke problemen met een relatief groot aantal personen kunnen worden besproken, respectievelijk het jongste thuiswonende kind nog niet de basisschool heeft doorlopen. Vergeleken met de bijdrage van de economische omstandigheden, is die van de relationele omstandigheden aan de verklaring van de depressieverschillen tussen gehuwde en gescheiden vrouwen gering: het echtscheidingseffect blijft grotendeels overeind wanneer voor de relationele variabelen is gecontroleerd. Bovendien blijkt uit de tabellen 1 en 4 dat deze kleine bijdrage volledig kan worden toegeschreven aan het feit dat gescheiden vrouwen minder vaak kinderen in de leeftijd van nul tot twaalf jaar thuis hebben wonen dan gehuwde vrouwen: 14 ten opzichte van 34 procent. Uit aanvullende analyses blijkt dat gescheiden vrouwen minder vaak jonge thuiswonende kinderen hebben dan gehuwde vrouwen omdat zij vaker kinderloos zijn en omdat zij gemiddeld wat ouder zijn. In tegenstelling tot de verwachting blijken gescheiden vrouwen, ondanks hun mindere financiële mogelijkheden om relaties te onderhouden, gemiddeld over (iets) meer steungevers te beschikken: 2,3 in vergelijking tot 1,8 voor wat betreft emotionele ondersteuning en 1,2 in vergelijking tot 1,0 voor wat betreft instrumentele ondersteuning. Een toename van het echtscheidingseffect doet zich derhalve voor na de introductie van de mate van emotionele en instrumentele steun. Met andere woorden, tegen onze verwachtingen in blijken gescheiden vrouwen te beschikken over een groter aantal steungevers dan gehuwde vrouwen en dit gegeven op zich draagt bij tot *minder* depressiviteit onder gescheiden vrouwen. Zonder de steun die gescheiden vrouwen van hun netwerkleden ontvangen, zouden zij meer depressieve klachten vertonen.

Tabel 4: (Procentuele verandering van) het echtscheidingseffect na opneming van de variabelen afzonderlijk

	Echtscheidingseffect	Procentuele verandering
Model 0: ongecorrigeerd	0,113**	
Model 1: gecorrigeerd voor scheidingsduur + eerdere psychische problemen	0,090**	-20,4
Model 1 + gestandaardiseerd huishoudensinkomen	0,061†	-25,7
Model 1 + financiële problemen	0,031	-52,2
Model 1 + bezit eigen huis	0,047	-38,1
Model 1 + betaalde arbeid	0,083**	-6,2
Model 1 + emotionele ondersteuning	0,099**	+8,0
Model 1 + instrumentele ondersteuning	0,093**	+2,7
Model 1 + jongste kind thuis 0-12 jaar	0,071*	-16,8
Model 1 + jongste kind thuis 13 jaar of ouder	0,090**	0,0
Model 1 + type woning	0,078*	-10,6
Model 1 + bezettingsgraad	0,094**	+3,5

** $P < 0,01$; * $P < 0,05$; † $P < 0,10$

Er kunnen verschillende redenen zijn waarom het steunnetwerk van gescheiden vrouwen niet kleiner van omvang is dan dat van gehuwde vrouwen. Zo kunnen gescheiden vrouwen erin geslaagd zijn de belangrijkste steungevers (waaronder eigen vrienden en familieleden) in hun netwerk te behouden, bestaande relaties na de scheiding te intensiveren en nieuwe relaties aan te gaan. Voor de in deze studie betrokken gescheiden vrouwen lijken de eerste twee overwegingen de meest waarschijnlijke. Nieuwe personen om zich heen verwerven van wie men steun ontvangt, vergt naast geld ook tijd. Nadere inspectie van de gegevens laat zien dat de omvang van het steunnetwerk onder de gescheidenen niet toeneemt met de duur van de echtscheiding. Integendeel, de recent gescheiden vrouwen beschikken gemiddeld over meer personen met wie zij persoonlijke problemen bespreken dan degenen die al ge-

ruime tijd als gescheidene door het leven gaan. Noemenswaardige verschillen tussen recent en niet recent gescheiden vrouwen doen zich daarentegen niet voor wat betreft het aantal personen van wie zij praktische hulp ontvangen. Mogelijk spelen methodologische beperkingen ook mee, te weten de wijze waarop de omvang van het steunnetwerk is gemeten. Ter voorkoming van systematische vertekening in omvang, mocht de partner bij de identificatie van het sociale netwerk niet worden genoemd. Het is niet ondenkbaar dat vele gehuwde vrouwen zich beperken tot hun partner wanneer zij persoonlijke problemen wensen te bespreken en hulp bij praktische zaken nodig hebben. Verder is het niet onwaarschijnlijk dat de problemen die in de vraagstelling worden benadrukt zich vaker voordoen bij gescheiden dan bij gehuwde vrouwen.

Over de residentiële omstandigheden kunnen we kort zijn. Tabel 1 laat zien dat gescheiden vrouwen vooral voor wat betreft woongerief een minder goede positie innemen dan gehuwde vrouwen. Niet minder dan de helft van de gescheidenen woont in een flat, boven- of benedenwoning ten opzichte van een kwart van de gehuwden. Deze verschillen in woongerief leveren echter, in tegenstelling tot de verwachting, geen bijdrage aan de verklaring voor de relatief hoge mate van depressiviteit van gescheiden vrouwen (Model 6). Zowel het type woning als de bezettingsgraad vertonen geen sterke samenhang met de mate van depressiviteit van gehuwde en gescheiden vrouwen. Wellicht zouden de uitkomsten ten aanzien van de residentiële omstandigheden meer conform de verwachtingen zijn indien andere kenmerken van de woonkwaliteit waren opgenomen. Hierbij valt te denken aan geluidsoverlast, vochtproblemen en onderhoudstoestand. Helaas ontbreekt informatie hierover in het SIN-onderzoek.

In het laatste model, Model 7, zijn de economische en relationele omstandigheden tegelijkertijd opgenomen. Afgelezen aan de grootte van de effecten wordt de gemoedstoestand van gehuwde en gescheiden vrouwen het sterkst bepaald door financiële problemen, gevolgd door eerdere psychische problemen en betaalde arbeid. Emotionele ondersteuning daarentegen, blijkt geen significant effect meer te hebben. Mogelijk kan dit resultaat worden toegeschreven aan de beperkingen van een ongunstige financiële situatie voor het onderhouden van sociale contacten (De Jong Gierveld, 1997). Gegeven een positieve samenhang tussen de financiële situatie en de ontvangen steun, is het mogelijk dat de laatste variabele geen eigen bijdrage levert aan de verklaring van verschillen in depressiviteit wanneer rekening is gehouden met financiële problemen en het gestandaardiseerde huishoudensinkomen. Door het tegelijkertijd opnemen van de economische en relationele omstandigheden, is het echtscheidingseffect op de mate van depressiviteit verdwenen. Samen verklaren zij 80 procent van de verschillen in depressiviteit tussen gehuwde en gescheiden vrouwen; 20 procent wordt door eerdere psychische problemen verklaard. Zoals eerder is opgemerkt, spelen financiële problemen daarbij de belangrijkste rol. Een zeer groot deel (52 procent) van de relatief hoge mate van depressiviteit van gescheiden vrouwen kan worden toegeschreven aan het feit dat zij vaak in (grote) financiële problemen verkeren. Dit geldt zowel voor de meer als voor de minder ernstige symptomen en gevoelsstemmingen. Herhaling van de analyses met gebruikmaking van uitsluitend de zeven items behorende tot de eerste factor (depressief) levert namelijk vrijwel dezelfde uitkomsten.

5 Conclusie

In dit artikel is gepoogd een verklaring te vinden voor het feit dat gescheiden vrouwen in Nederland meer depressieklachten vertonen dan hun gehuwde seksegenoten. Een drietal verklaringen is gezien: echtscheiding als *crisis* (het tijdelijk verkeren in een stressvolle situatie), depressiviteit als oorzaak van de scheiding en het gescheiden blijven (*social selection*) en depressiviteit als gevolg van de nadelige veranderingen die de scheiding op andere levensterreinen met zich meebrengt (*social causation*). Voor wat betreft de laatstgenoemde verklaring richtte de aandacht zich op de negatieve gevolgen van echtscheiding op economisch, relationeel en residentieel gebied.

De conclusie die uit de resultaten getrokken kan worden, is de volgende: de voornaamste reden dat gescheiden vrouwen in Nederland meer depressieve klachten vertonen dan gehuwde vrouwen is puur van economische aard. Gescheiden vrouwen beschikken gemiddeld over minder inkomen en vermogen maar bovenal hebben zij vaker te maken met (grote) financiële problemen. Het gegeven dat gescheiden vrouwen vooral als gevolg van economische redenen depressiever zijn dan hun gehuwde seksegenoten, geldt zowel voor de pas gescheidenen als voor degenen die de scheiding al geruime tijd achter de rug hebben. Echtscheiding gaat klaarblijkelijk gepaard met een inkomensachteruitgang die voor vele vrouwen moeilijk te herstellen valt. De resultaten geven aan dat minder gunstige economische omstandigheden in het algemeen en moeite hebben financieel rond te komen in het bijzonder, sterk negatief samenhangen met de gemoedstoestand van vrouwen. Gegeven dat gescheiden vrouwen vaker in dergelijke ongunstige omstandigheden verkeren, rapporteren zij meer depressieve klachten dan gehuwde vrouwen. Hoewel de hogere mate van depressiviteit onder gescheiden vrouwen vooral moet worden toegeschreven aan hun minder gunstige economische omstandigheden, blijkt ook selectie een rol te spelen. Onder de gescheidenen zijn meer vrouwen te vinden die in het verleden ook met psychische problemen kampten dan onder de gehuwden. Overigens moet hierbij worden aangetekend dat met de door ons gehanteerde maten slechts een beperkt beeld van eerdere psychische problemen kon worden verkregen. Relationele omstandigheden blijken nauwelijks verantwoordelijk te zijn voor verschillen in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen. Beide groepen beschikken over ongeveer evenveel steunverleners voor praktische problemen; gescheiden vrouwen beschikken zelfs over iets meer steunverleners voor emotionele problemen. Voor zover relationele omstandigheden relevant zijn, betreft dit met name het gegeven dat jonge kinderen minder vaak tot de huishoudens van gescheiden vrouwen behoren dan tot die van gehuwde vrouwen.

Het is opmerkelijk dat de hogere mate van depressiviteit van Nederlandse, gescheiden vrouwen voor een zeer groot deel valt toe te schrijven aan hun slechtere economische omstandigheden. Uit gelijksoortige, hoewel veelal niet geheel vergelijkbare, studies in het buitenland, blijken verschillen in economische omstandigheden tussen gehuwde en gescheiden vrouwen niet een dergelijke bepalende rol te spelen. De invloed van economische omstandigheden op de depressie van gescheiden vrouwen lijkt in buitenlandse studies minder sterk te zijn in de zin dat na de introductie van economische variabelen een substantieel deel van het echtscheidings-effect op de mate van depressie onverklaard blijft. Overigens blijkt in die studies dat het verschil in depressie tussen gehuwden en gescheiden vrouwen evenmin in hoge mate aan andere factoren kan worden toegeschreven, zoals verschillen in sociale in-

bedding, vroegere gezondheidsklachten, enzovoorts. De voorgaande conclusie is opmerkelijk tegen de achtergrond van het feit dat Nederland veelal wordt 'geprezen' om haar relatief goede sociale zekerheidsstelsel. Ook in Nederland gaan vrouwen er na een scheiding flink op achteruit, maar de overheid staat garant voor een sociaal bestaansminimum. De kans is hierdoor klein dat de financiële problemen waarmee Nederlandse gescheiden vrouwen te maken krijgen, evenzo groot zijn als die van hun seksegenoten in andere (Europese) landen.

De verklaring voor de sterke relatie tussen depressie van Nederlandse gescheiden vrouwen en hun financiële situatie, dient wellicht gezocht te worden in de wijze waarop gescheiden vrouwen in Nederland hun situatie beleven. Het is mogelijk dat een deel van de gescheiden vrouwen, met name degenen met (kleine) kinderen, hun situatie als uitzichtloos ervaren. Zij voelen zich opgesloten en zien weinig mogelijkheden om aan de ongunstige financiële omstandigheden te ontsnappen. Immers, uitzicht op een (goed) betaalde baan is voor velen van hen niet groot vanwege een lange loopbaanonderbreking en/of de na scheiding toegenomen problemen om een (volwaardige) baan met de zorg voor kinderen te combineren. Wellicht spelen hierbij ook gevoelens van relatieve deprivatie een rol. Het leven dat zij als gescheiden, alleenstaande vrouwen leiden, met een aan de inkomensachteruitgang aangepast consumptiepatroon, is naar alle waarschijnlijkheid niet in overeenstemming met hetgeen zij zich bij de scheiding hadden voorgesteld. Wellicht is het moeilijker gebleken, dan tevoren werd gedacht, om via betaald werk een redelijk inkomen te verwerven. Op de arbeidsmarkt zijn zij vermoedelijk niet met open armen verwelkomd. Met verouderde diploma's en weinig beroepsmatige ervaring hebben herintredende gescheiden vrouwen het niet gemakkelijk. Mogelijk voelen de gescheidenen zich —in financieel opzicht althans— achtergesteld bij vrouwelijke leeftijdgenoten die niet zijn gescheiden of na echtscheiding zijn hertrouwd. Ook de vergelijking met de ex-partner kan een rol spelen. Na de echtscheiding wordt zijn leven naar alle waarschijnlijkheid in mindere mate door inkomensverlies gekenmerkt dan dat van haar. In haar perceptie blijkt hij er financieel nauwelijks op achteruit te zijn gegaan, terwijl zij elke maand moeite heeft de rekeningen te betalen. De ervaring steeds aan het kortste eind te trekken kan zich vertalen in depressiviteit. Gevoelens van relatieve deprivatie zullen des te sterker worden ervaren naarmate de mogelijkheden die gescheiden vrouwen zien om hierin verbetering aan te brengen, beperkter zijn.

Noten

¹ De enige studie die tot dusverre in Nederland is uitgevoerd is die van Joung *et al.* (1997), hoewel de opzet en doelstelling ruimer waren: determinanten van fysieke en mentale gezondheidsverschillen tussen mannen en vrouwen naar burgerlijke staat. Een nadeel van deze studie betreft de zeer kleine omvang van gescheidenen in de steekproef en het feit dat alle onderzochte gescheidenen pas vrij recentelijk alleenstaand waren.

² De scheidingsduur is gemeten als de tijd (in maanden) die is verstreken tussen het moment waarop de gescheiden vrouwen en hun partners uit elkaar zijn gegaan en het moment van ondervraging. Als scheidingsdatum is niet het moment van de formele voltrekking van het echtscheidingsvonnis genomen, maar de datum waarop men apart is gaan wonen. De voornaamste reden hiervoor is dat op het moment van vonnisvoltrekking de gevolgen van het uit elkaar gaan zich al te vaak hebben doen laten gelden.

³ Hiervoor is een schaal gehanteerd die zowel in Amerikaans als in Europees onderzoek gebruikelijk is (Fritzel, 1990; Burkhauser *et al.*, 1991). Volgens deze schaal vindt standaardisatie plaats door het huishoudensinkomen te delen door de huishoudgrootte tot de macht 0,56.

⁴ In deze studie is ervoor gekozen om het woningkenmerk 'eigen huisbezit' te scharen onder economische in plaats van residentiële omstandigheden. In het algemeen beschikken personen met een koopwoning over meer financiële middelen dan personen met een huurwoning.

Literatuur

- Aseltine, R.H. & Kessler, R.C. 1993
'Marital disruption and depression in a community sample'. *Journal of Health and Social Behavior* 34: 237-251.
- Bebbington, P. 1996
'The origins of the sex differences in depressive disorder: bridging the gap'. *International Review of Psychiatry* 8: 295-332.
- Beekman, A.T.F., Limbeek, J. van, Deeg, D.J.H., Wouters, L. & Tilburg, W. van 1994
'Een screeningsinstrument voor depressie bij ouderen in de algemene bevolking: de bruikbaarheid van de Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D)'. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie* 25: 95-103.
- Berkel, M. & Graaf, N.D. de 1996
'Economische afhankelijkheid van gehuwde vrouwen in Nederland, 1979-1991'. *Mens en Maatschappij* 70: 138-151.
- Boelens, A.M.S. 1998
'Vrouwen combineren werk en kinderen steeds vaker'. in *Werken en leren 1998*: 77-80.
- Booth, A. & Amato, P. 1991
'Divorce and psychological stress'. *Journal of Health and Social Behavior* 32: 396-407.
- Bracke, P. 1998
'Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen'. *Mens en Maatschappij* 73: 239-258.
- Broek, A. van den, Knulst, W.P. & Breedveld, K. 1999
Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995. Sociale en Culturele Studies 29. Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie B.V.
- Broese van Groenou, M.I. 1991
Gescheiden netwerken: de relaties met vrienden en verwanten na echtscheiding. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht.
- Burkhauser, R.V., Duncan, G.J., Hauser, R. & Bernsten, R. 1991
'Wife or Frau, women do worse: a comparison of men and women in the United States and Germany after marital dissolution'. *Demography* 28: 353-360.
- Centraal Bureau voor de Statistiek 1994
Personele Inkomensverdeling 1991-1993. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Cooney, T.M. 1993
'Recent demographic change: implications for families planning for the future'. *Marriage and Family Review* 18: 37-55.
- Duncan, G.J. & Hoffman, S.D. 1985
'A reconsideration of the economic consequences of marital dissolution'. *Demography* 22: 485-497.
- Dykstra, P.A. 1990
Next of (non)kin: the importance of primary relationships for older adults' well-being. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Dykstra, P.A. 1997
'De gevolgen van echtscheiding voor intergenerationele uitwisselingen binnen families'. *Bevolking en Gezin* 1: 75-94.
- Fokkema, T. & Liefbroer, A.C. 1999
'Brenkt werken echtscheiding dichterbij? De invloed van economische onafhankelijkheid op de echtscheidingskans van vrouwen geboren in de periode 1903-1937'. *Mens en Maatschappij* 74: 62-81.
- Fokkema, T. & Solinge, H. van 2000
'De invloed van de huwelijksgeschiedenis op het inkomen van ouderen'. *Sociale Wetenschappen* 4: 19-40.
- Fritzel, J. 1990
'The dynamics of income distribution: economic mobility in Sweden in comparison with the United States'. *Social Science Research* 19: 17-46.
- Goldman, N. 1993
'Marriage selection and mortality patterns: inferences and fallacies'. *Demography* 30: 189-208.
- Gove, W.R. & Shin, H-C. 1989
'The psychological well-being of divorced and widowed men and women: an empirical analysis'. *Journal of Family Issues* 10: 122-144.
- Hoffman, L.W. & Hoffman, M.L. 1973
'The value of children to parents'. in J.T. Fawcett (red.) *Psychological perspectives on population*: 19-76. New York: Basic Books.
- Hooghiemstra, E. & Knijn, T. 1997
'Onder moeders paraplu: alleenstaande ouders op de armoedegrens'. in G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.) *De kwetsbaren: tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*: 103-121. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooghiemstra, B.J.T. & Niphuis-Nell, M. 1993
Sociale atlas van de vrouw, Deel 2: arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en zorg voor kinderen te combineren. Rijswijk: SCP, cahier 97.
- Hope, S., Power, C. & Rodgers, B. 1999
'Does financial hardship account for elevated psychological distress in lone mothers?' *Social Science and Medicine* 49: 1637-1649.
- Horwitz, A.V., White, H.R. & Howell-White, S. 1996
'The use of multiple outcomes in stress research: a case study of gender differences in responses to marital dissolution'. *Journal of Health and Social Behavior* 37: 278-291.
- Johnson, C.L. 1988
'Postdivorce reorganization of relationships between divorcing children and their parents'. *Journal of Marriage and the Family* 50: 221-231.
- Jong Gierveld, J. de 1997
'Armoede en isolement: oudere alleenwonende vrouwen in Nederland'. in G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.) *De kwetsbaren: tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*: 177-193. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Jong Gierveld, J. de, & Tilburg, T.G. van 1989
 'The partners as source of support in problem and non-problem situations'. in M. Hojat & R. Crandall (red.) *Loneliness: theory, research and applications*: 191-200. London: Sage.
- Joung, I., Stronks, K., Mheen, H. van de, Poppel, F.W.A. van, Meer, J.B.W. van der & Mackenbach, J.P. 1997
 'The contribution of intermediate factors to marital status differences in self-reported health'. *Journal of Marriage and the Family* 59: 476-490.
- Kalmijn, M., Graaf, P.M. de & Uunk, W. 2000
Codeboek van het survey Scheiding in Nederland 1998. Utrecht: ICS Occasional papers and Document Series, ICS Codebooks-40.
- Keuzenkamp, S. 2000
 'Arbeidsmarkt en verdienerstypen: een dwingende relatie?' in S. Keuzenkamp & E. Hooghiemstra (red.) *De kunst van het combineren: taakverdeling onder partners*: 49-70. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. & Oudhof, K. 2000
Emancipatiemonitor 2000. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kitson, G.C. & Morgan, L.A. 1990
 'The multiple consequences of divorce: a decade review'. *Journal of Marriage and the Family* 52: 913-924.
- Klaus, J. & Hooimeijer, P. 1994
 'Ouder worden en inkomenszekerheid'. *Sociaal Economische Maandstatistiek* 4: 12-22.
- Lewinsohn, P.M., Redner, J. & Seeley, J. 1991
 'The relationship between life satisfaction and psychosocial variables: new perspectives'. in F. Strack, M. Argyle & N. Schwarz (red.) *Subjective wellbeing: an interdisciplinary perspective*: 141-192. Oxford, England: Pergamon Press.
- Lippe, T. van der 1993
Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen: een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens. Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Lippe, T. van der 1997
 'Verdeling van onbetaalde arbeid, 1975-1995'. in M. Niphuis-Nell (red.) *Sociale atlas van de vrouw, Deel 4, Veranderingen in de primaire leefstijl*: 117-157. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lorenz, F.O., Simons, R.L. & Chao, W. 1996
 'Family structure and mother's depression'. in R.L. Simons e.a. *Understanding differences between divorced and intact families*. London: Sage Publications.
- Lorenz, F.O., Simons, R.L., Conger, R.D., Elder, G.H., Johnson, C. & Chao, W. 1997
 'Married and recently divorced mothers' stressful events and distress: tracing change across time'. *Journal of Marriage and the Family* 59: 219-232.
- Manting, D. 1993
 'Welke vrouwen maken een echtscheiding mee?' *Maandstatistiek van de Bevolking* 2: 18-29.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1999
Nota "Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg", Deel I. Den Haag.
- Mirowsky, J. & Ross, C.E. 1989
 'Social patterns of distress'. *Annual Review of Sociology* 12: 23-45.
- Muffels, R., Dirven, H.J. & Fouarge, D. 1995
Armoede, bestaansonzekerheid en relatieve deprivatie, Rapport 1995: de ontwikkeling van armoede in Nederland met bijzondere aandacht voor ouderen en werkenden. Tisser Study, Tilburg: Tilburg University Press.
- Muffels, R., Snel, E., Fouarge, D. & Karyotis, S. 1998
 'Armoedecarrières: dynamiek en determinanten van armoede'. in G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (red.) *Effecten van armoede: derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*: 45-65. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Poortman, A. 2000
 'Sex differences in the economic consequences of separation: a panel study of the Netherlands'. *European Sociological Review* 4: 367-383.
- Radloff, L.S. 1977
 'The CES-D Scale: a self-report depression scale for research in the general population'. *Applied Psychological Measurement* 3: 385-401.
- Sociaal en Cultureel Planbureau 2000
Sociaal en Cultureel Rapport 2000: Nederland in Europa. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Secombe, K. 1991
 'Assessing the costs and benefits of children: gender comparisons among childfree husbands and wives'. *Journal of Marriage and the Family* 53: 191-202.
- Steenhof, L. 2000
 'Werkende moeders'. *Maandstatistiek van de Bevolking* 4: 17-23.
- Stroup, A.L. & Pollock, G.E. 1994
 'Economic consequences of marital dissolution'. *Journal of Divorce and Remarriage* 22: 37-54.
- Tilburg, T.G. van 1988
Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Uhlenberg, P. 1994
 'Implications of being divorced in later life'. in *Ageing and the family: proceedings of the United Nations international conference on ageing populations in the context of the family*: 121-127. New York: United Nations.
- Vinne, H. van der 1998
Eerlijk is eerlijk: over de rechtvaardigheid van de taakverdeling binnen huishoudens. Dissertatie Universiteit Tilburg. Tilburg: Tilburg University Press.
- Visser, J. 1999
De sociologie van het halve werk. Oratie Universiteit van Amsterdam.
- Waldron, I., Hughes, M.E. & Brooks, T.L. 1996
 'Marriage protection and marriage selection: prospective evidence for reciprocal effects of marital status and health'. *Social Science and Medicine* 43: 113-123.
- Wegelin, M.M. 1990
Moeders en vaders, scheiden en delen. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.

- Weiss, R.S. 1974
'The provisions of social relationships'. in Z. Rubin (red.) *Doing unto others: joining, molding, conforming, helping, loving*: 17-26. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Wierda, E. 1999
'De herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen is amper begonnen'. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 62: 218-230.
- Woollett, A. 1991
'Having children: accounts of childless women and women in reproductive problems'. in A. Phoenix, A. Woollett & E. Lloyd (red.) *Meanings, practices and ideologies*: 47-65. Sage Publications.